

Of particular interest are the peculiarities of derivative processes in ancient languages, because their solution is connected not only with the formation and development of language as a system, but also with the problems of consciousness and thinking evolution. The author identifies that not all functional word-forming models of the Slavonic language system have been analyzed by researchers of historical derivation processes.

The attention to the proper names of the sacred vocabulary of Slavonic origin is caused by the fact that these lexical units show the initial semantics, motivation, peculiarities of the Slavonic derivation. The author says that in modern linguistics it is acceptable to identify the gods of the Slavonic and other pantheons and, accordingly, to borrow in the Slavonic languages their own sacred names. The purpose of the article was to analyze the Slavonic sacral lexical units, whose etymological analysis is absent, or doubtful in terms of the semantic criterion, with the emphasis on the problem of stems productivity in proto-language (with main criterion of etymological research maintained).

The author emphasizes that deep etymological researches should be carried out with observance of the basic criteria, phonetic – word-making and semantic in particular.

The article presents an analysis of the proper names with sacred subjects, which organically reflect the ancient man's worldview, demonstrating their formation according to certain, with clear structure, word-forming models. The evidence that such models are common Slavonic, with the Slavonic proto-forms in their basis, refutes the belief in the scientific literature that the Slavonic sacred vocabulary is predominantly borrowed.

Key words: protoslavonic language, sacral lexical units, derivational processes, the problems of productivity, etymological analysis.

Отримано: 12.11.2020 р.

УДК 811.161.2'38:82

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.42-47

Наталія Дзюбак

ORCID 0000-0002-7287-8889

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ФУНКЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ В ІСТОРИЧНОМУ НАРИСІ ІВАНА ОГІЄНКА «МІСТЕЧКО БРУСИЛІВ ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ»

У науковій статті з'ясовано зміст терміна «фразеологія» в сучасному мовознавстві, визначено фразеологізм як одиницю фразеології та його диференційні ознаки, зроблено спробу описати типологію фразеологізмів і їхнє використання у мові історичного нарису Івана Огієнка «Містечко Брусилів та його околиці», а також функції та призначення у відповідному комунікативному просторі.

Ключові слова: фразеологія, фразеологізм, історичний нарис, функціональний потенціал фразеологічних одиниць, трансформація фразеологізму.

Різнопланові виражально-зображувальні можливості фразеологічного фонду української мови дозволяють проводити активні експерименти з використанням цих засобів у мовленні. «Вони набагато виразніше, ніж окремі слова, розподіляються в певних структурно-функціональних стилях, виявляючи свою належність до кожного з них, а також до сфери усного чи писемного мовлення, мають більш яскраве експресивне чи емоційне забарвлення» [3, с.150].

Функціональний потенціал фразеологічних одиниць в цілому, а також специфіка їх використання в публіцистичному стилі, зокрема в засобах ма-

сової інформації, стали об'єктом досліджень багатьох науковців. Частково чи повністю цим питанням присвятили свої праці Л. Авксентьев, М. Воронова, І. Коробкіна, М. Літвінова, А. Мелерович, Ю. Маркітантов, С. Недбайло, О. Петров, О. Пономарів, В. Ужченко, Н. Чорна та ін. Однак у жанрі нарису, що перебуває на межі художнього та публіцистичного стилів, такі розвідки не проводились, що зумовлює актуальність нашої наукової статті.

Об'єктом нашого дослідження є мова історичного нарису Івана Огієнка.

Предмет дослідження – фразеологічні одиниці, що функціонують в історичному нарисі І. Огієнка.

Мета наукової розвідки – виявити типологію фразеологізмів і способи їхнього використання у мові історичного нарису Івана Огієнка, функції та призначення у відповідному комунікативному просторі.

Джерельною базою наукової статті послуговували історичний нарис Івана Огієнка «Містечко Брусилів та його околиці», а також «Словник української мови»: в 11 томах, що фіксує фразеологізми української мови.

Термін «фразеологія» (від грец. *phrasis* – спосіб вираження, зворот і *logos* – слово, вчення) в українському мовознавстві має низку значень. По-перше, це розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови в історичному та діахронічному аспектах; по-друге, сукупність фразеологічних засобів мови. О.М. Мацько визначає ще одне значення цього терміна: «сукупність характерних засобів вираження думки, притаманних певній соціальній групі, окремому авторові, літературно-публіцистичному напрямку, діалекту чи групі говорів [5, с.186]. З усіх визначень очевидно, що основною одиницею фразеології є фразеологізм (синонімічні терміни: сталий вислів, фразеологічний зворот, фразама та ін.) – «особлива одиниця мови, що складається з двох або більшої кількості роздільно оформлених компонентів і характеризується відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю лексичного складу та граматичної форми» [6, с.190].

Більшість дослідників вважає, що фразеологізми виходять за межі нейтрального використання, бо своїми специфічними ознаками тяжіють до стилістично маркованих засобів, а тому не можуть використовуватись в усіх жанрах.

Нарис – малий художньо-публіцистичний жанр, у якому автор зображує дійсні події та факти [1, с.276]. До найзагальніших рис цього жанру О. Гусєва відносить домінування опису. Однак, на думку дослідниці, саме співвідношення опису та міркування і його форми в певному тексті можуть різнитися. Відмінні за своєю суттю форми мислення – понятійне і художнє – синтезуються в нарисі, що й зумовлює його двоїсту природу.

В історичному нарисі І.І. Огієнка співіснують як оповідне начало, так і елементи оцінки, статистичні викладки і публіцистичність. Остання має вишукано-піднесений характер, який можна порівняти з найкращими ораторськими зразками. Аналізований нарис охоплює не тільки описові елементи (портрет, пейзаж, предметний «інтер'єр»), а й розповідь про динамічні деталі, дії персонажів, що відтворюють історію міста Брусилів.

Специфіка жанру нарису дозволяє авторові використовувати різноманітні засоби передавання інформації, що сприяють досягнути комунікативної мети: разом із стилістично нейтральною та маркованою лексикою (термінологією, онімами (топонімами, гідронімами, антропонімами), старослов'янськими), номінами (цифрами) І. Огієнка часто вживає фразеологізми, при чому робить це з помітною новизною.

Фразеологізм, як і слово, номінує поняття дійсності, однак з більшою виразністю, експресивністю. В мові історичного нарису потрапляємо на фразе-

ологізми, які автор використовує як перифрази, наприклад: «брати [свій] початок» замість «починатися». *Початок* свій річка ця **бере** біля села Здвижска Радомишльського повіту (це стародавній Здвижень, який згадується в літописі ще домонгольського періоду) (І. Огієнко, с.50); «входить до складу (у склад)» замість «бути складовою частиною чого-небудь». *Брусилів* разом із Києвом **входять до складу** Великого князівства Литовського – саме він був західним поселенням Київського воєводства (І. Огієнко, с.52). Варто зазначити, що давні руські міста, які **увійшли до складу** Литовського, а згодом Польського королівства, гинули не лише від одних татарських набігів, – ці краї дуже визискувалися місцевими правителями, власниками укріплених замків (І. Огієнко, с.64); «заслугує уваги (на увагу)» замість «важливий, цікавий»: *Далі заслуговує уваги так званий канун, тобто варинія братством меду* (І. Огієнко, с.131); «мати право чого, на кого, що» замість «могти»: *Яцько Бутович за цим нашим листом має право володіти Брусилівим, як володіли його предки, вічно й непорушно* (І. Огієнко, с.53-54); «проводити (провести) час» замість «займатися». *В таких милих заняттях проводили час* наші старі предки 300 літ тому (І. Огієнко, с.57); «являти собою» замість «бути»: *Від давнини Брусилів поділяється різко на дві частини: Старий Брусилів і Новий Брусилів. Перша являє собою стародавнє поселення, що мало змішатися з поселенням новим; Новий Брусилів користувався Магдебурьським правом, якого не знав Брусилів Старий* (І. Огієнко, с.125).

Вживання фразеологізмів, що номінують декілька понять замість одного робить мовлення виразним, вишуканим, піднесеним, дозволяє авторові толерантно розповісти про події, які в окремих випадках є не зовсім приємними та корисними для Брусиліва і його мешканців.

Почасти Іван Огієнко використовує фразеологізми як засоби текстотворення, зокрема синоніми, що, перебуваючи в одному семантичному полі з іншими засобами, дозволяють розгорнуто розкрити тему повідомлення, увиразнити мовлення, уникаючи повторів, наприклад: *Після смерті чоловіка Пелагея Брусилівська вступила до Києво-Печерської лаври, де її прийняла схиму за настоятеля лаври архімандрита Васьяни. Відійшовши від світу, вона й Брусилів передала Печерському монастиреві. Саме вона заклала його за 15 кін литовських грошей архімандриту Васьяну. Сталося це в 1541 році. Пелагея Брусилівська померла, не залишивши по собі ніяких спадкоємців: з нею припинився і рід Брусилівських – володарів цього містечка, які дали йому своє ім'я* (І. Огієнко, с.53). Разом з тим у наведеному уривку фразеологізм «відійшовши від світу» вжито як евфемізм, що пом'якшує зміст висловлення.

Використання сталих фразеологічних сполучень, які мають нейтральне емоційно-експресивне забарвлення, значно стандартизує мову історичного нарису, наближуючи її до наукової, наприклад: *Молодецьке братство брало участь у процесях – саме воно несло хрест і коругви* (І. Огієнко, с.151).

Нарис є жанром художньо-публіцистичним, а тому дозволяє авторові долучати широкий спектр оцінних засобів, щоб описати історичні події та явища через призму автора: патріотично, емоційно, яскраво, цікаво. Емоційно-оцінну насагу історичного нарису Івана Івановича формують фразеологізми з яскравим образно-експресивним потенціалом, зокрема: **Випадати (випасти) на долю** кому або чію – ставати неминучим у чісму-небудь житті. *Після 1954 року не раз спалахували козацькі повстання; весь наш край виглядав тоді суцільним воєнним пожарищем, в якому немало бід випало на долю* нашому Брусиліву (І. Огієнко, с.72). **Зрівняти з землею** – зруйнувати повністю, знищити. *Села ці, за татарських набігів, не раз зрівнювались із землею* (І. Огієнко, с.72). **Крок за кроком**: а) дуже

повільно; повагом, помалу; б) поступово, у певній послідовності. *Цей військовий стан, козаки, був у нас досить багаточисельним і, звичайно, дуже небезпечним для Польщі. Ось чому та поступово, крок за кроком, взялася його обезсилювати* (І. Огієнко, с.73). **Пішов у моду** хто, що – став хтось (стало щось) предметом загальної уваги, захоплення і т. ін. *Особливо славилася її цінувалася українська жінка; її слов'янська краса увійшла в моду в мусульман, в гаремах кримського хана й самого падишаха; в Константинополі особливо цінувалися подолянки* (І. Огієнко, с.62). **Приймати (прийняти) на себе** – зазнавати на собі якусь дію, вияв чогонебудь неприємного, дошкульного. *Брусилів лежав, за словами грамоти Генріха IV, «на шляхах татарських», тому й не дивно, що йому багато з татарських нашеств'я довелось прийняти на себе* (І. Огієнко, с.60-61). **Ходовий товар** – товар, який має підвищений попит. *Український холоп був досить ходовим товаром у татар як робоча сила на галерах* (І. Огієнко, с.61-62).

Мовотворчість Івана Огієнка виявляється у перетворенні чи поширенні сталих висловів. У мовознавстві цей процес кваліфікують як трансформацію – зміна, перетворення виду, форми, емоційно-експресивного забарвлення та інших істотних властивостей фразеологізму [3, с.127], порівняймо: **До (по) душі припадати (припасти, прийти, прийтись і т. ін.)** – подобатися. *Військові обов'язки не всім мешканцям були до душі, та й самі власники замків вважали за доцільне тримати цей обов'язок у своїх руках, ніж розподілити його на все населення* (І. Огієнко, с.91). **Переходити з рук у руки (до рук)** – по черзі захоплюватися ворогами, ставати їхньою здобиччю (під час воєнних дій, заклоту і т. ін.). *До кінця XVII століття рід Бутовичів, який володів Брусилівом понад сотню літ, вимер і наше спустошене місто переходить в інші руки* (І. Огієнко, с.81). *На початку XVIII століття спустошений татарами Брусилів з його навколишніми селами перейшов знову в нові руки, уже четверті, – до Ольшанських із м. Рафалівки Луцького повіту* (І. Огієнко, с.81).

Як бачимо із наведених прикладів, автор вдається до часткової трансформації фразеологізмів, що дозволяє їх легко ідентифікувати, зокрема, до:

- 1) заміни одного компонента фразеологізму (головного чи підпорядкованого) лексемою із синонімічним чи спорідненим значенням, порівняймо: **Обороняти (закривати) грудьми** – мужньо битися, захищати кого-, що-небудь. *Зате простий народ залишився вірним релігії батьків і грудьми став на захист її* (І. Огієнко, с.72-73). **Завдавати (завдати) втрати (втрат)** – позбавляти кого-, що-небудь якоїсь кількості людей або матеріальних цінностей, знищуючи, виводячи з ладу. *Як видно із всепідданішого звіту Київського губернатора, пожежа завдала збитків на 55.050 рублів* (І. Огієнко, с.112);
- 2) заміни компонента сталого вислову словом з антонімічним значенням: **Увінчуватися успіхом** – закінчуватися, завершуватися позитивно; знаходити своє втілення в чому-небудь. *Наші пошуки старого Євангелія, подарованого до цієї церкви Євгенію Бутович, не увінчалися успіхом* (І. Огієнко, с.121);
- 3) заміщення компонента фраземи складником з виразнішим емоційно-експресивним навантаженням, порівняймо: **Брати (взяти, приймати, прийняти і т. ін.) на [свої] плечі** що – робити що-небудь предметом своїх турбот, брати на свою відповідальність. *Мусив звалити на свої плечі всю тяжкість татарських погромів* (І. Огієнко, с.61);
- 4) одночасної заміни компонента і введення до складу фразеологізму нового слова (слів), порівняймо: **Відавати (одавати, віддати, оддати) данину** (чого кому, чому і без додатка) – належно, високо оцінювати, вшанову-

вати кого-, що-небудь. Звичайно, ми відзначили лише крупні пожежі; що ж до дрібних, то за кількістю їх Брусилів не відстає від інших міст і справно **платить достатню данину богові вогню** (І. Огієнко, с.112). **Здобувати (здобути) недобру славу** – осоромлювати, знеславлювати себе. *Чорним цей шлях було названо від тієї печальної слави, якою він користувався: це був головний шлях татарських набігів* (І. Огієнко, с.118). **Пробувати (спробувати, попробувати) щастя** – намагатися що-небудь зробити, розраховуючи на успіх. *Варто зазначити, що останні роки серед євреїв (частково й селян) посилюлася еміграція в Америку – з Брусилова **шукати собі щастя виїхало понад 300 євреїв*** (І. Огієнко, с.108). **Під страхом кари** (смерті і т. ін.) – під загрозою кари, смерті і т. ін. *Усе це було приписано дяку в 1770 році деканом Фастівським **під страхом втрати місця і під страхом особливого покарання*** (І. Огієнко, с.157);

- 5) заміни граматичної форми компонента (компонентів), порівняймо: **Не сталося (не залишилося) й сліду** кого, чого – про повне, безслідне зникнення кого-, чого-небудь. *Церква називалася замковою і була усипальницею цього роду, але де саме, – **сліди не залишилося*** (І. Огієнко, с.127). **Робити (зробити) внесок** у що – сприяти розвитку науки, культури тощо. *Братство це часто збирало гроші на церкву і **робило свої внески*** (І. Огієнко, с.151).

Такі перетворення форми і змісту фразеологізму значно увиразнюють текст нарису, дозволяють передати динаміку описуваних явищ і процесів, що відбуваються у рідному містечку автора. Як слушно зазначає О. Пономарів, видозміна фразеологізмів зберігає їх внутрішню форму, наявність цієї форми дає змогу освіжити стертий фразеологічний образ, що став таким унаслідок багаторазового використання в мовленні [3, с.127].

Потрапляємо на власне авторські метафоризовані вислови, які можна кваліфікувати як фразеологізми, наприклад: *Із подій XIX століття варто відзначити це три великі пожежі, які **підірвали достаток Брусилова*** (І. Огієнко, с.112). *І ось уже цьому новому дяку **вручили турботу про сільську освіту*** (І. Огієнко, с.159).

А отже, фразеологізми у історичному нарисі І. Огієнка «Містечко Брусилів та його околиці» є яскравим текстотвірним та зображувальним засобом, що дозволяє увиразнити зміст повідомлення, створити емоційно-експресивний колорит, передати думки і враження автора, створити образи персонажів, передати колорит епохи. Нарисовець широко використовує наукові відомості (історичні факти, події, статистичні та цифрові дані), але аналіз і вивчення дійсності в історичному нарисі Івана Огієнка не дає підстав в буквальному сенсі отожднювати його з науковим дослідженням, бо одночасно автор висловлює свої думки і судження стосовно описуваного, використовуючи як нейтральні, так і емоційно-експресивні фразеологізми. Завдяки сталим висловам у таких відступах автор більшою мірою апелює до почуття читача, створює художні образи, що мають особливу емоційну переконливість, формують не лише знання про місто, а й його образ: Брусилів, як жива істота, народжується, живе, помирає у важких муках, але знову відроджується, як і його мешканці.

Список використаних джерел і літератури:

1. Галич О., Назарець В., Васильєв С. Теорія літератури: підручник / за наук. ред. О. Ганича. Київ: Либідь, 2001. 488 с.
2. Огієнко І. Містечко Брусилів та його околиці / упор. М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2012. 336 с.

3. Пономарів О. Стилiстика сучасної української мови: пiдручник. Тернопiль: Богдан, 2000. 248 с.
4. Словник української мови в 11 томах. URL: <http://sum.in.ua>.
5. Сучасна українська лiтературна мова. Стилiстика / за заг. ред. I.К Бiлодiда. Київ: Наукова думка, 1973, 388 с.
6. Сучасна українська мова: Лексикологiя. Фонетика: пiдручник / за ред. А.К. Мойсiєнка. Київ: Знання, 2013, 340 с.

References:

1. Galich O., Nazarets V., VasilEv E. Teoriya literaturi: pidruchnik / za nauk. red. O. Ganicha. Kiyiv: Libid, 2001. 488 s.
2. Ogienko I. Mistechko Brusiliv ta yogo okolitsi / upor. M. Timoshik. Kiyiv: Nasha kultura i nauka, 2012. 336 s.
3. Ponomariv O. Stilistika suchasnoyi ukrayinskoyi movi: pidruchnik. Ternopil: Bogdan, 2000. 248 s.
4. Slovnik ukrayinskoyi movi v 11 tomah. URL: <http://sum.in.ua>.
5. Suchasna ukrayinska literaturna mova. Stilistika / za zag. red. I. K Bilodida. Kiyiv: Naukova dumka, 1973, 388 s.
6. Suchasna ukrayinska mova: Leksikologiya. Fonetika: pidruchnik / za red. A.K. Moysienka. Kiyiv: Znannya, 2013, 340 s.

In scientific research, the author addresses the problem of nominative and expressive-pictorial potential of phraseology. The object of research is the language of Ivan Ohiienko's historical essay. The subject of research – phraseological units that function in the historical essay of I. Ohiienko.

The purpose of scientific research is to identify the typology of phraseology and ways of their use in the language of Ivan Ohiienko's historical essay, functions and purpose in this communicative space.

The source of the scientific article was a historical essay by Ivan Ohiienko «The town of Brusyliv and its environs», as well as «Dictionary of the Ukrainian language»: in 11 volumes, which contains the phraseology of the Ukrainian language.

The author gives the definition of phraseology, clarifies the genre features of the essay, describes the features of the historical essay of the work of I. Ohiienko.

Result of scientific research was established that the phraseology in I. Ohiienko's historical essay «The town of Brusyliv and its environs» is a bright text-forming and pictorial means that allows to express the content of the message, create emotionally expressive color, convey thoughts and impressions of the author. convey the spirit of the era. The author uses scientific information (historical facts, events, statistics and figures), but the analysis and study of reality in the historical essay of Ivan Ohiienko does not give grounds to literally identify it with scientific research, because at the same time the author expresses his views on the described, using as neutral, and emotionally expressive phraseology. Due to constant expressions in such digressions, the author appeals to the reader's feelings to a greater extent, creates artistic images that have a special emotional persuasiveness, and forms not only knowledge about the city, but also its image. I. Ohiienko's language creation is manifested in the transformation of folk phraseology, which significantly updates their content.

Key words: phraseology, historical essay, functional potential of phraseological units, transformation of phraseology.

Отримано: 07.10.2020 р.